

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم

دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم

موضوع :

بررسی رابطه فواصل بامحتوای آیات قرآن

کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن

استاد راهنما :

حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالرضا زاهدی

استاد مشاور :

حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید عبدالرسول حسینی زاده

دانشجو:

محمد علی بیات

(بهار ۸۹)

هر گونه بهره برداری اعم از چاپ، نشر و تکثیر این پایان نامه ممنوع
و منوط به اجازه کتبی از دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم
دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم

موضوع :

بررسی رابطه فواصل بامحتوای آیات قرآن

کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن

استاد راهنما :

حجة الاسلام والمسلمین دکتر عبدالرضا زاهدی

استاد مشاور :

حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید عبدالرسول حسینی زاده

دانشجو:

محمد علی بیات

(بهار ۸۹)

هر گونه بهره‌برداری اعم از چاپ، نشر و تکثیر این پایان‌نامه ممنوع
و منوط به اجازه کتبی از دانشکده تفسیر و معارف قرآن کریم است.

جامعة العلوم و معارف القرآن الكريم

كلية التفسير و معارف القرآن الكريم

موضوع الرسالة :

بحثٌ حولَ فواصلِ الآياتِ و صلتها للمحتوى

رساله ماجستير

الاستاذ المشرف:

حجة الاسلام والمسلمين الدكتور عبدالرضا الزاهدي

الاستاذ المستشار :

حجة الاسلام والمسلمين الدكتور سيد عبدالرسول

الحسيني زاده

المحقق:

محمد علي بيات

(١٤٣١ هـ . ق.)

تقديم به:

معلمان و مربیان حقیقی بشر، حاملان وحی، مفسران واقعی قرآن، حافظان اسلام ناب محمدی، جانشینان بحق پیامبر گرامی اسلام، واسوه ها و الگوهای والای انسانیت، حضرت زهرا(س) و دوازده اختر تابناک آسمان امامت و ولایت، بخصوص آخرین امام و ذخیره ی الهی حضرت ابا صالح المهدی(عجل الله تعالی فرجه الشریف).

تقدیر؛

خداوند بلند مرتبه را سپاس که توفیق قدم نهادن در راه علم و دانش، بخصوص معارف دینی و علوم قرآنی را به این حقیر عطا فرمود.

و سلام و صلوات خاصّه ی خداوند متعال بر پیامبر عظیم الشان اسلام (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت مطهّر و مکرمش که در راه هدایت و نجات انسانها از گمراهی و ضلالت و پاسداری از قرآن کریم و تعالیم حقّه و متعالی آن تا پای جان کوشیده و از بذل جان و مال دریغ نورزیدند.

سپس از استاد فرهیخته و گرانقدرم جناب آقای دکتر عبد الرضا زاهدی که مسئولیت راهنمایی نگارش این پایان نامه را به عهده داشته و با ارشادات مفید خویش مرا در نوشتن آن یاری نمودند، قدر دانی می نمایم.

و از استاد بزرگووارم جناب آقای سید عبد الرسول حسینی زاده که زحمت مشاورت این پایان نامه به عهده ی ایشان بود صمیمانه سپاس گزارم.

واز کلیّه ی عزیزانی که مرا در این امر مساعدت و یاری نمودند، خصوصاً از کارکنان کتاب خانه ی آستان قدس رضوی کمال تشکر را دارم.

در پایان از همسر فداکار و فهیمم که با تمام مشقاتی که داشتند مرا در نوشتن این پایان نامه یاری و همراهی نمود سپاس گزارم.

چکیده:

قرآن چشمه سار زلال هدایتی است که از سوی خداوند حکیم نازل شده تا بشر را به سر منزل کمال برساند. و در این راستا از شیوه های گوناگون بیانی خطابی و بلاغی استفاده کرده تا با فطرت زیبا طلب انسان درآمیزد و او را مقهور خویش ساخته، به سوی کمالات سوق دهد. از جمله جنبه های بارز اعجاز بیانی قرآن وجود فواصل در پایان آیات است که کار برد سجع و قافیه در کلام بشر شبیه آن است. برخی از علمای سلف تفاوت هایی بین سجع و فاصله بیان کرده اند. و برخی گفته اند: سجع و فاصله یکسانند، جز این که فاصله وصف مقاطع آیات قرآن کریم است و سجع در مورد کلام منثورِ بلیغ غیر قرآنی بکار می رود. علمای معاصر بین این دو اصطلاح تفاوتی قائل نیستند. و هر دو را حروف یا کلماتی موزون در پایان آیات و عبارات می دانند که تابع معنا می باشند.

دانشمندان فواصل را به سان سجع از لحاظ ادبی به اقسام متوازی، متوازن، مطرف، متماثل، متقارب، مرصع، تشریح و التزام تقسیم کرده اند که این تقسیم بر اساس نوع حروف فواصل انجام گرفته است. و یک تقسیم دیگر نیز از لحاظ رابطه ی فاصله با محتوای آیه دارند که عبارتند از: تمکین، تصدیر، ایغال، توشیح. مهمترین نوع فواصل که با محتوا رابطه ی بیشتری دارد و مورد تأکید این پایان نامه است، تمکین می باشد که بطور مفصل به آن پرداخته ایم.

تکرار و فراوانی فواصل در سطح سور و ویژگیهای بلاغی سور شریفه، نیز مورد بررسی قرار گرفته است. یکی دیگر از موضوعات حکمت ها و فواید فواصل و اوصاف الهی در پایان آیات و رابطه ی آنها با معنا و محتوای آیات است که در فصلهای پایانی مطرح و بررسی شده اند.

کلیدواژه: سجع، قافیه، متوازی، تمکین.

فهرست مطالب

١	..... مقدمه:
٣	..... فصل اول : کلیات
٤	..... تبیین موضوع:
٥	..... اهمیت موضوع:
٥	..... پیشینه ی تحقیق:
٦	..... سؤال اصلی :
٦	..... سؤالات فرعی:
٧	..... فرضیات :
٧	..... اهداف :
٨	..... روش تحقیق :
٨	..... نتیجه
٩	..... فصل دوم : مفهوم شناسی
١٠	..... سجع و قافیه و « فاصله»
١٠	..... تعریف لغوی سجع:
١٠	..... تعریف اصطلاحی سجع:
١٠	..... تعریف لغوی قافیه:
١١	..... تعریف اصطلاحی قافیه:
١١	..... تعریف لغوی مقطع:
١١	..... تعریف اصطلاحی مقطع:
١١	..... تعریف لغوی فاصله:
١١	..... تعریف اصطلاحی فاصله:

۱۴.....	فصل سوم: بررسی آراء و دلایل مخالفان و موافقان سجع در قرآن
۱۵.....	آراء و نظرات دانشمندان در مورد سجع و فاصله:
۱۵.....	مخالفان وجود سجع در قرآن
۲۱.....	موافقان با وجود سجع در قرآن
۲۸.....	انواع سجع از نظر ابن حمزه علوی :
۳۳.....	فصل چهارم: انواع و اقسام فواصل
۳۴.....	انواع فواصل
۳۴.....	اقسام فواصل از نظر کریم الکواز:
۳۵.....	اقسام فواصل از لحاظ نسبت آنها با یکدیگر در وزن و حروف فاصله:
۳۵.....	۱- متوازی :
۳۶.....	۲- مطرف:
۳۷.....	۳- متوازن:
۳۷.....	۴- مرصع:
۳۸.....	۵- متمائل:
۳۹.....	۶- متقارب :
۳۹.....	۷- تشریح :
۴۰.....	۸- التزام:
۴۰.....	انواع التزام:
۴۲.....	«تضمین» و «ایطاء»
۴۲.....	مبنای فاصله در قرآن
۴۳.....	انواع حروف فواصل
۴۴.....	حروف فاصله ی مدّ و لین و الحاق آنها به نون در قرآن
۴۵.....	احکام تناسب آیات قرآن یا « ریتم تناسب در مقاطع فاصله ها»:

- رابطه و تناسب فواصل با معانی آیات ۵۵
- اقسام فواصل از نظر ارتباط با مضمون آیه ۵۶
- ۱- تمکین : ۵۷
- ۲- تصدیر ۵۸
- ۳- توشیح ۵۹
- ۴- ایغال ۶۱
- تکرار و فراوانی فواصل در قرآن ۶۳
- تنوع فواصل در قرآن کریم ۶۵
- نمونه ای از سور شریفه ی دارای تنوع فاصله: ۶۵
- مختصات و ویژگی های بلاغی سوره های قرآن کریم ۶۸
- الف) اسلوب نخست (یعنی، آیات و سور مکی): ۶۸
- ب) اسلوب دوم (آیات و سور مدنی): ۶۹
- فصل پنجم: رابطه و تناسب فواصل با معانی آیات** ۷۱
- فواصلی که ارتباط دقیق و زیاد با محتوای آیات دارند ۷۲
- فواصلی که ارتباط آنها با معنی و محتوای آیه پنهان است: ۷۷
- اختلاف فواصل ۸۰
- اتفاق فواصل ۸۸
- اوصاف الهی در پایان هر آیه ۸۹
- رئوف ۸۹
- صفات « غفور و رحیم» و «عفو و حلیم»: ۹۲
- صفات «سمیع و علیم»: ۹۷
- صفات « سمیع و بصیر»: ۱۰۴
- صفات « عزیز و حکیم» و « علیم و حکیم»: ۱۰۸

- صفات «حکیم و خبیر» و «لطیف و خبیر» ۱۱۲
- صفات «واسع و حکیم» و «واسع و علیم»: ۱۱۳
- صفات «قوی و عزیز و منتقم»: ۱۱۵
- صفات «علی و عظیم، علی و کبیر، علی و حکیم، غنی و حمید»: ۱۱۶
- صفات «علیم و خبیر»: ۱۲۰
- صفات «شکور و حلیم»: ۱۲۰
- فصل ششم: حکمت‌ها و فواید فواصل** ۱۲۲
- بررسی آراء دانشمندان در مورد علت و حکمت فواصل: ۱۲۳
- سوره‌هایی که حکمت فواصل آنها مورد اختلاف نظر واقع شده است: ۱۲۳
- سوره ی مبارکه ی «ضحی»: ۱۲۳
- سوره ی مبارکه ی «فجر»: ۱۲۵
- سور مبارکه ی «اعلی» و «لیل»: ۱۲۷
- سوره ی مبارکه ی «علق»: ۱۲۸
- سوره ی مبارکه ی «تکاثر»: ۱۳۱
- سوره ی مبارکه ی «همزه»: ۱۳۲
- بررسی اختلاف نظرها در بحث «تقدیم و تأخیرها»: ۱۳۴
- فصل هفتم: بررسی ارتباط آهنگ و فواصل آیات با مفاهیم آنها در چند سوره** ۱۳۷
- سوره ی مبارکه ی «بلد»: ۱۳۸
- سوره ی مبارکه ی «ضحی»: ۱۳۹
- سوره ی مبارکه ی «انشراح»: ۱۴۰
- سوره ی مبارکه ی «تین»: ۱۴۱
- سوره ی مبارکه «علق»: ۱۴۲
- سوره ی مبارکه ی «قدر»: ۱۴۳

ج

سوره مبارکه ی «عادیات»: ۱۴۴

«فهرست منابع و مآخذ» ۱۴۶

مقدمه:

قرآن بهار دلها و سرچشمه‌ی معرفت هاست، قرآن چشمه سار زلال حق و مشعل فروزان هدایت است. قرآن کتابی است الهی و مجموعه‌ای است آسمانی با آموزه‌هایی بیدارگر و معارفی زندگی ساز که در بستر زمان نه کاستی می‌گیرد و نه پرتو سپیدی آفرین آن کم سو می‌گردد. قرآن دریایی است بیکران که گاهی عالمانی ژرف اندیش همت ورزیده و در اعماق آن فرو رفته اند و گوهرهایی گران بها بر کف از گوشه‌ای از آن سر بر آورده و غریو شادی سر داده اند که گوهری بی‌بدیل یافته ایم اما این دریا همچنان گوهرهای درشت تر را برای گوهر شناسانی جسورتر در ژرفای خویش نهان باقی گذاشته است، مانند ناپذیری اعجاز قرآن خیره سرترین دشمنان و سخنورترین امیران بلاغت و بیان را در برابر خویش به خموشی کشانده و در پهنه‌ی هموردی با خود شمشیر هر زبان آوری را کند تر از کند ساخته، بدان سان که از وضوح این عجز و ناتوانی نه اینکه به هموردی آن برنخاسته اند، بلکه چنین اندیشه‌ای نیز در سرنپرورانده اند. از این روی قرآن تنها و بی‌بدیل بر فراز قلّه‌ی رفیع سخن ایستاده و هر سخن بلندی در کنار فرازمندی آن هیچ انگاشته شد. و هر تلاش برای رسیدن به این فراز ناتوان شد. و این تحدی قرآن بی‌پاسخ مانده و تا ابد چنین خواهد ماند.

آنچنانکه آیه‌ی شریفه می‌فرماید «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِمَّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَأْتُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ»^۱.

---

^۱ - بقره / ۲۳ و ۲۴

« .

بیش از معانی و حقایق بسیار بلندی که قرآن با ترتیب حروف و کلمات و آیات می نمایاند، صداها و آهنگ هایش که از برخورد حروف و حرکات و کوتاهی و بلندی آیات برمی آید، مشاعر شنونده و خواننده را آن چنان جذب می نماید که معانی و مناظر متنوع برایش مشهود و ملموس می شود.

ما در الفاظ و اسلوب و فواصل و غیر فواصل قرآن زیبایی و شیرینی مخصوصی می یابیم و کلام خداوند از این جهت نیز نمونه ی برجسته و کامل سخن است.

اگر قرآن در مقام بیان تکریم انسان است، لفظی گوارا و نرم بکار برده و اگر آیه ای در مورد مژده دادن باشد همه ی الفاظش دارای لحنی ملایم است،

و اگر در مقام تهدید و بیان آیات عذاب است، از الفاظ شدید و غلیظ استفاده کرده و کلماتش از لحنی درشت و محکم برخوردار است،

عبدالقاهر جرجانی در باره ی چینش و گزینش کلمات قرآنی می گوید: این نظم و شیوه ی سبک، چنان صورت گرفته که نغمه آفرین و دارای آوای جان بخش و روح افزا است. هماهنگی حروف هر کلمه نسبت به حروف کلمات هم ردیف آن، چنان هم ساز و دم سازند که از آهنگ های وزین و نواهای متین و افسون گر حکایت دارد. تمامی انواع جذبه های شعری در این نثر مسجع جلوه گر است.^۱

۱- عبدالقاهر جرجانی، دلایل الاعجاز، ص. ۲۸

فصل اول

کلیات

تبیین موضوع:

اسباب و عوامل اعجاز قرآن کریم متعدد و گوناگون است که هر کدام به تنهایی عامل اعجازند. اما اعجاز در سخن از سایر اعجازهای آن آشکارتر است و خداوند، عرب [و تمامی انسانها] را به آن تحدی کرده است، که اگر می توانید مانند آن بیاورید. نظم و هماهنگی و نغمه ها و فواصل قرآن و موسیقی آن از بارزترین ویژگی های ذاتی قرآن است که امکان ندارد سخن بشری به پای آن برسد. چنانکه «ولید ابن مغیره» سخن و نیرومند و از سران بلند پایه ی عرب در توصیف آن گفت:

« گفتار قرآن شیرینی و زیبایی ویژه ای دارد ، بالای آن (مانند درختان برومند) پر ثمر و پایین آن (مانند درختان تنومند) پرمایه است، سخنی که بر تر از هر چیز است و چیزی برتر از آن نیست، و هیچ بشری نمی تواند چنین سخن بگوید.»^۱

از برجستگی های قرآن کریم در فصاحت و بلاغت آن، هماهنگی حروف و معانی قرآن است که از سازگاری خاصی بر خوردار است. به گونه ای که بر دل هر انسانی می نشیند . فواصل آیات قرآن یکی از این زیبایی های بیانی قرآن است که سرشار از معارف بدیع است .

این فاصله ها که آیات قرآن بدان ختم می شوند ، تصاویر کامل از ابعادی است که جمله های موسیقایی بدان ختم می شوند. آهنگ مقاطع و حروف و کلمات و جمله ها و فواصل و ابعاد آن همه اش اعجاز است.

۱- تفسیر طبری، ج ۲۹، ص ۹۸؛ سیره ی ابن هشام، ج ۱، ص ۲۸۸؛ ابن اثیر، اسدالغابه، ج ۲، ص ۹۰؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۱۰، ص ۵۸۴.

مادر این تحقیق ضمن بیان مفهوم فاصله و بررسی آراء و نظرات دانشمندان در مورد وجوه اشتراک و افتراق فاصله با سجع و قافیه و ذکراقسام آن و بیان حکمت های مطرح شده در مورد فواصل و نیز بسامد آن در سور مختلف به این نکته می پردازیم که چه رابطه ای میان فاصله و محتوای آیه وجود دارد و در این زمینه اظهارات برخی از دانشمندان علوم قرآنی و مفسران گرانقدر را مورد مطالعه قرار میدهیم .

اهمیت موضوع:

موضوع مورد بحث از آن جهت که جنبه ی دیگری از اعجاز بیانی قرآن را می نمایاند ، که عبارت است از رابطه ی اعجاز آمیز فواصل با مفاهیم و محتوای آیات، و فطرت زیباطلب محققان حقیقت جو را متأثر کرده و مقهور خویش می سازد و به کرنش وامی دارد ، قابل توجه و با اهمیت است.

پیشینه ی تحقیق:

بحث از فواصل آیات در ضمن مسئله ی اعجاز بیانی قرآن کریم از دیر باز مورد توجه بوده و دانشمندان علوم قرآنی را به خود مشغول داشته است، و آراء و نظریات گوناگونی در این مورد ارائه داده اند .

قدیمی ترین متنی که در آن فواصل ذکر شده کتاب «العین» خلیل ابن احمد فراهیدی است که در تعریف سجع آورده است پس از وی یحیی ابن زیاد فرآء در کتاب تفسیر خود در ذیل سوره های مکی با عنوان رؤس آیات فواصل را همراه سه نام دیگر آورده است که کلمات فواصل و رؤس آیات استعمال بیشتری دارد. همچنین ابو الحسن علی ابن عیسی رمّانی (م، ۳۸۶) از بزرگان اهل کلام و اندیشمندان جهان اسلام است و نوشته های او در زمینه های قرآنی بسیار ارزشمند و مورد عنایت شیخ طوسی در تفسیر گران قدرش «التبیان» قرار گرفته

است، در کتاب النکت فی اعجاز القرآن در بحث فواصل به این موضوع پرداخته است.

ابو هلال عسگری در کتابهای «اسرار البلاغه» و «الصناعتین» در باب سجع و ازدواج ، ابن سنان خفاجی در کتاب «المثل السائر» در ضمن مبحث صنایع لفظی ، ابو بکر باقلانی در کتاب «اعجاز القرآن» در بحث فواصل ، ابن ابی الاصبغ در کتاب «بديع القرآن» در باب فواصل ، یحیی ابن همزه ی علوی در کتاب «الطراز المتضمن لاسرار البلاغه» در باب تسجیع ، بدرالدین زرکشی در کتاب «البرهان فی علوم القرآن» در بحث فواصل و تناسب آیات، سیوطی در کتاب معترک الاقران در بحث فواصل ، محمد ابوزهره در کتاب «معجزه ی بزرگ» در بحث فواصل ، عایشه بنت الشاطی در کتاب «اعجاز بیانی» در بحث فواصل ، و آیت الله معرفت در کتاب «التمهید فی علوم القرآن» جلد پنجم در باب فواصل آیات از این موضوع سخن رانده و زوایای آن را مطرح کرده اند .

همچنین کتاب های مستقلی نیز در این زمینه تألیف شده است .
مانند : «فواصل آیات قرآن» نوشته ی حسین نصّار ، «فواصل آیات قرآن» تألیف محمدالحسناوی، «بلاغت و فواصل قرآن» نوشته ی جواد طاهر خانی، «هماهنگی و تناسب در ساختار قرآن کریم» نوشته ی حسن خرقانی.

سؤال اصلی :

فاصله چیست و چه رابطه ای میان فاصله ی هر آیه با محتوای آن وجود دارد؟

سؤالات فرعی:

سجع چیست ؟

قافیه چیست؟

فاصله چیست؟

مقطع چیست؟

چه فرقی بین فاصله در قرآن و سجع و قافیه در کلام بشر وجود دارد؟

آیا فاصله همان سجع است؟

قائلین به تفاوت بین سجع و فاصله کدامند؟

قائلین به یکسانی سجع و فاصله کدامند؟

فواصل چه اقسامی دارند؟

اقسام فاصله از لحاظ نسبت آنها با یکدیگر از نظر حروف و وزن چیست؟

اقسام فاصله از لحاظ ارتباط با مضمون آیه کدام است؟

فرضیات:

فرض براین است که چون قرآن از سوی خداوند حکیم برای هدایت انسانها به سوی کمال و سعادت، نازل شده است قطعاً در این راستا از بهترین شیوه های خطابی و بلاغی بهره جسته که یکی از آنها وجود فواصل در پایان آیات است. و رابطه ی معنا داری در بین این فواصل و محتوای آیات وجود دارد، که گاه آشکار و گاه مخفی است که این خود از وجوه اعجاز قرآن است.

اهداف:

با شناخت فواصل و رابطه ی آنها با مضامین آیات، به یکی از جنبه های مهم اعجاز بیانی قرآن پی می بریم.

روش تحقیق :

برای جمع آوری مطلب در این زمینه به روش کتاب خانه ای عمل شده و با مراجعه به کتاب های مرتبط از مطالب مناسب با موضوع فیش برداری شد. سپس از انجام تجزیه و تحلیل روی آنها، تدوین یافت.

نتیجه

نتیجه ی بحث مفهوم شناسی این است که واژه های فاصله ،سجع و قافیه اشتراک معنوی دارند و در کلام کاربرد یکسان دارند . و به معنی آوردن حروف و کلمات موزون و هماهنگ پیاپی در مقاطع کلام می باشند.که برخی در شعر کاربرد دارند مانند قافیه و برخی در نثر مانند سجع و فاصله جزاینکه علما فاصله را وصف خاص آیات قرآنی دانسته اند.